

Roy A. Medvedev

Tjugonde partikongressen: Före och efter

Ur Roy & Zhores Medvedev, *The Unknown Stalin*, 2003. Översättning: Björn Erik Rosin

Se även **lästipsen** efter artikeln.

Chrusjtjov håller tal vid SUKP:s kongress 1956

Det hemliga talet

Tjugonde partikongressen i februari 1956 hade redan formellt avslutats när delegaterna uppmanades att komma tillbaka till Stora salen i Kreml för ett ”slutet” möte. Speciella passersedlar delades ut till dem som skulle få delta. Journalister och gäster från broderpartierna ingick inte bland de utvalda. Chrusjtjov personligen godkände listan med cirka 100 f d partiaktivister, som nyligen rehabiliterats och frigivits, som blivit inbjudna. Ministerrådets ordförande, Bulganin, öppnade mötet och överlämnade genast ordet till Chrusjtjov. För nästan alla delegater på plats tycktes redan rubriken på Chrusjtjovs rapport sensationell och fullständigt oväntad: ”Om personkulten och dess konsekvenser”. De överraskade delegaterna och speciellt inbjudna partiveteranerna lyssnade på Chrusjtjov i häpen tystnad och bara några gånger avbröts talaren med utrop av förvåning eller indignation. Flera började må dåligt och fick bäras iväg eller hjälpas ut ur salen.

Chrusjtjov förklarade genast att han inte tänkte diskutera Stalins förtjänster eller vad denne uppnått, det fanns ju redan så mycket skrivet om. I stället skulle han fokusera på företeelser som bara helt nyligen upptäckts av presidiet och som hittills varit okända för partiet. Han började med att redogöra för konflikten mellan Lenin och Stalin under Lenins sista månader i livet, vilket lett till att Lenin föreslagit att Stalin, som han anklagade för att vara för ohövlig, nyckfull och illojal, skulle avlägsnas från posten som generalsekreterare. Chrusjtjov talade om de oklara omständigheterna kring mordet på Kirov och lade fram bevis som tveklöst pekade på att Stalin själv kunde ha haft ett finger med i spelet. Talet fortsatte med en redogörelse för den olagliga omfattande repressionen, som Stalin gett klartecken för, den grymma tortyr fängslade utsatts för, bl a personer som kort dessförinnan hade varit medlemmar av politbyrån. Hur de strax innan de skulle avrättas skrev brev till Stalin, som läste igenom dem men struntade i deras vädjanden. Under högljudda upprörda rop rapporterade Chrusjtjov att Stalin hade tagit död på drygt hälften av delegaterna vid sjuttonde partikongressen, som ironiskt nog kallats ”Segrarnas kongress”, över två tredjedelar av medlemmarna av

den centralkommitté som valts på kongressen hade också likviderats. Chrusjtjov anklagade Stalin för skändliga misstag åren före kriget och angrep honom för att ha gjort sig av med de bästa befälhavarna inom armé och flotta. Stalin bar skulden för Röda arméns nederlag 1941-42, som ledde till att stora delar av Sovjetunionens territorium blev ockuperat. Under krigsåren hade Stalin gett order om att kalmucker, karatjajer, tjetjener, ingusjier och andra folkgrupper skulle deporteras från sina områden. Efter kriget föll partiaktivister i Leningrad offer för illegal repression och flera medlemmar av centralkommittén avrättades. I början av 1950-talet planerade Stalin nya repressiva åtgärder och personer som Molotov, Mikojan, Kaganovitj och Vorosjilov sattes på undantag och hindrades från att delta i ledningens arbete. Chrusjtjov anklagade Stalin för att bära ett stort ansvar för det eländiga tillståndet för sovjetiskt jordbruk och för allvarliga misstag inom utrikespolitiken. Han hade uppmuntrat en kult av sin egen person, förfalskat partiets historia och personligen lagt till flera sidor av överdrivna lovord i sin egen biografi.

Inget stenografiskt protokoll fördes under denna slutna del av kongressen och det fick heller inte förekomma någon debatt efter Chrusjtjovs rapport. Delegaterna lämnade salen under stor förvirring. Slutresolutionen från tjugonde partikongressen, enhälligt godkänd men publicerad först flera månader senare, slog fast att kongressen godkänt Chrusjtjovs rapport och gett centralkommittén i uppdrag att ”beslutsamt vidta åtgärder för att se till att kulten av enskilda individer, som var främmande för marxismen-leninismen, upphörde och att följderna av den eliminerades i alla delar av partiets, regeringens och den ideologiska verksamheten”. På kvällen den 25 februari 1956 blev delegaterna från utländska kommunistpartier till sist inbjudna till Kreml och fick tillfälle att läsa igenom Chrusjtjovs rapport, efter att först ha upplysts om att dokumentet var topphemligt.

Chrusjtjovs tal förblev emellertid inte hemligt någon längre tid och han gjorde heller inte mycket för att hindra innehållet från att komma ut. Den 1 mars delades talet ut, med några mindre korrigeringar, till högre tjänstemän i centralkommittén och den 5 ersattes stämpeln ”topphemligt” på förstasidan med det mildare ”ej avsett för publicering”. Centralkommitténs tryckeri färdigställde genast flera tusen kopior av rapporten i form av en broschyr med rött omslag, som distribuerades till partikommittéerna i regioner, städer och distrikt runt om i Sovjetunionen. I enlighet med centralkommitténs rekommendation genomfördes högläsning av Chrusjtjovs rapport vid tusentals möten runt om i landet av parti- och Komsomolorganisationer, då inte bara partimedlemmar utan också andra fick närvara.

Dessa dagar har etsat sig fast i mitt minne! Jag var då rektor för en liten skola på landsbygden utanför Leningrad när en plötslig order kom: Jag skulle sammankalla alla lärare klockan fyra på eftermiddagen dagen därpå i den klubb som fanns på tegelbruket i närheten. Många av arbetarna på fabriken och cheferna från kolchoser och sovchoser i närheten kom också. Bara en minoritet av de närvarande var partimedlemmar. En medlem av *raikom* öppnade mötet. Han berättade att han skulle läsa upp hela texten till den hemliga rapport N S Chrusjtjov lämnat vid tjugonde partikongressen och det efteråt inte fick ställas några frågor eller förekomma någon debatt. Vi fick inte göra anteckningar. Därefter började han läsa ur en liten broschyr – det varade flera timmar. Vi var mycket uppmärksamma och lyssnade under tystnad, närmast skräckslagna. Så hade han avslutat sista meningen och en kort stund hördes inte ett ljud i rummet. Och sedan lämnade samtliga rummet under tystnad.

Det fanns en del ställen där reaktionerna på talet inte var lika stillsamma. Vid flera möten höjdes krav på diskussioner. På några håll ute i landet för åhörare hem och tog livet av sig. Partiorganisationen Jevgenij Frolov, en person med komplicerad och tveksam bakgrund, läste upp texten vid ett partimöte, läste sedan in sig på sitt kontor och morgonen därpå hade han på maskin skrivit ut två kopior av rapporten. Han hade beslutat att skriva en bok om Stalin baserad på Chrusjtjovs avslöjanden. I Georgien lästes Chrusjtjovs rapport upp den 6 mars till en utvald skara från stats- och partiledningen. Men ryktena hade redan spritt sig, inte minst bland de unga, och delar av det georgiska samhället var skakade och upprörda. Den 5 mars anordnades en demonstration vid Stalinmonumentet vid Kurafloren i centrala Tbilisi till minne av treårsdagen av Stalins död.

Demonstrationen fortsatte också den 6 och 7 mars medan spänningarna ökade. Absurda rykten spred sig runt om i staden och antalet demonstranter växte till 70 000. Den 8 mars hade många företag och institutioner slutat fungera och den 9 var läget i staden helt utom kontroll. Öppna hänvisningar till georgisk nationalism kunde höras bland traditionella paroller med hyllningar till Lenin och Stalin. På kvällen den 10 mars hördes skottlossning för första gången i samband med ett försök att ockupera centrala postkontoret. Barrikader restes i stadens centrum och det förekom sammanstötningar med soldater och polis utanför regeringsbyggnaden på Lenintorget och andra delar av staden också. Armén, polisen och KGB återtog snabbt kontrollen, även om det gjordes sporadiska försök att organisera nya demonstrationer. Enligt den georgiska säkerhetstjänsten dödades 15 personer och skadades 54 den kvällen i bilist.¹ Inofficiella uppgifter talar däremot om siffror över döda på mellan 250 och 300 och mer än 1 000 skadade. Flera hundra demonstranter arresterades. Det är i det närmaste omöjligt att verifiera dessa siffror då många av de skadade och kanske även de dödade fördes bort av sina familjer för att behandlas eller begravas i hemlighet.

I sovjetisk press fanns inte minsta uppgift om händelserna i Georgien och inte heller diskuterades frågan om Stalin någonsin i tidningarna. Även om tjugonde partikongressen inte såg ut att få några följder för de yttre ritualerna hos stat, parti eller andra offentliga organ stämmer inte detta helt. Eftersom staten var baserad mer på ideologi än på nationella eller historiska traditioner var ideologins kraft också avgörande för statens styrka; hela konstruktionen byggde långt ifrån enbart på repression. Men tjugonde kongressen riktade ett hårt slag mot de marxist-leninistiska dogmerna. Stora bitar av ideologin låg utspridda längs vägkanten, byggnadens fundament hade försvagats och började luta som tornet i Pisa. Tjugonde partikongressen var som effekterna av en neutronbomb – människorna drabbades medan själva strukturen tycktes intakt. En enorm förändring ägde rum i landet, men det var framför allt i folks sinnen och inre och medvetande som förändringen kunde avläsas. En del glädde sig åt att få veta sanningen, det ingav hopp om att tillvaron skulle bli bättre, att vänner och släktingar som lidit skulle få återvända och att de som dött i varje fall skulle bli rehabiliterade. Andra däremot var bekymrade. Fångar var överlyckliga vid tanken på omedelbar frigivning, men det fanns många som kände oro och rädsla över vad som kunde tänkas följa härnäst.

Före kongressen

Tjugonde partikongressen blev en enorm chock för delegaterna, för alla sovjetiska partimedlemmar och alla medborgare som i slutet av februari eller under mars fått höra talet. Häpna utländska iakttagare, specialister och politiker, fick också tillgång till texten till ”det hemliga talet”, som snart också nått väst via olika kanaler. Enligt flera versioner var Chrusjtjov ensam ansvarig för talet, som betraktades som en del av den maktkamp som pågick i högsta ledningen. För sovjetmedborgare är tjugonde kongressen nära förknippat med Chrusjtjovs namn, men i själva verket var talet inget plötsligt personligt initiativ eller någon improvisation. Innan tjugonde partikongressen hade sammankallats förekom en rad möten och diskussioner bakom scenen med hårda politiska strider. Här ska jag ta upp några av de mest betydelsefulla.

Rent medicinskt var Stalins död den 5 mars 1953 knappast något oväntat. Alarmerande signaler om att hans hälsa försämrats hade kommit sedan slutet av 1940-talet, men Stalin genomgick nästan inga riktiga medicinska undersökningar och det var sällsynt att han vände sig till läkare. Ändå hade inga politiska förberedelser gjorts och inga diskussioner förekommit om hur man skulle handskas rent praktiskt med den uppkomna situationen: det fanns inga mekanismer för att hantera läget och ingen klar arvtagare. Stalin hade för vana att byta favoriter och det finns vissa tecken på att han på hösten 1952 börjat fundera på Suslov som tänkbar efterträdare, något som knappast var någon lockande tanke för de gamla medlemmarna av politbyrå. Medan Stalin ännu levde fanns inga möjligheter att diskutera frågan eftersom medlemmarna av partipresidiet aldrig träffade varandra förutom vid Stalins middagar och supéer. Efteråt åkte var och en till sitt eller hem. Med Stalin borta från scenen fick de nu äntligen möjlighet till privatsamtal och det första triumviratet installerades.

¹ *Otejestennaja istorija*, N° 3, 1997, sid. 43-44.

Det totalitära systemet utvecklades gradvis för att nå sin kulmen efter kriget, och det baserades på total och absolut makt hos en enda person – Stalin. Ett stort antal frågor rörande armé eller försvarsindustrin och organiseringen av Gulagsystemet var det Stalin ensam som bestämde om och ingen av hans medarbetare fick blanda sig i där. Mindre uppenbart var att det också var han som ensidigt bestämde över vissa av de gigantiska företag som skapats efter kriget samt om hela kärnvapentillverkningen. Det var också Stalin som personligen skötte mycket av utrikespolitiken. Han rådgjorde i och för sig med berörda ministrar om utrikeshandel, statens finanser och valutafrågor, men ingen medlem av politbyrån eller vice ordförande i ministerrådet hade rätt att inkräkta på något av de områden där chefen själv svarade för kontrollen. De tre män som tog över efter Stalins död stod därför inför ärenden och problem som kom som en fullständig överraskning för dem. Det hade inte funnits någon som helst öppenhet i systemet, ens för de mest erfarna aktörerna, och detta var lika mycket en källa till Stalins absoluta makt som användningen av terror eller personkulten.

Således var det bara Beria som hade någon reda på Gulagsystemet och kände till lite grann om tillverkningen av kärnvapen. Men även de systemen var uppdelade i olika sektorer, där de ansvariga rapporterade enbart till Stalin. 1945 indelades NKVD-kommissariatet, som fram till dess varit ett enda organ, i två – NKVD och NKGB – och som vice ordförande för Sovnarkom var det Berias uppgift att övervaka båda kommissariaten samt flera andra departement i närheten. Flera av kommissarierna (de blev ”ministrar” 1946), plus vissa andra på högre poster, hade emellertid direkt tillgång till Stalin och tog order bara av honom. 1948 blev Beria nästan av med kontrollen över de statliga säkerhetsorganen och ett antal repressiva åtgärder som MGB vidtog vid den tiden innebar ett direkt hot mot honom personligen. Beria hade aldrig någon kontroll över armén och han försökte heller aldrig skaffa sig det. Malenkovs insikter om regeringssystemet var än mindre. Under en stor del av sin karriär hade han sysslat med organisatoriskt arbete inom partiapparat och den ideologiska sektorn, även om han emellanåt kallades in för att sköta problem som uppstått på andra håll, t ex inom flygplansindustrin eller jordbruket. Bland partiledarna sågs Chrusjtjov som expert på jordbruk, men han hade också haft erfarenhet av att leda en stor republik, Ukraina. Han hade bästa tänkbara kontakter med högsta arméledningen och hans nära vän Nikolaj Bulganin var försvarsminister. Han kände nästan alla regionala ledare i landets delrepubliker, men visste så gott som inget om lokaliseringen av eller organisationen av de militära och nukleära anläggningarna i de östra delarna av Sovjetunionen, eller om Gulagsystemet. Inget sådant hade ju någonsin funnits i Ukraina.

Hela systemet med totalitär diktatur hängde på en enda ledare, som inte kunde ha någon vid sin sida. Detta gjorde det möjligt för Stalin att hålla ett fast grepp om den absoluta makten också från något av sina residens i söder nära Sotji eller i Abchasien, där han tillbringade mycket tid under sista delen av sitt liv. En maktkamp inom triumviratet blev därför oundviklig och alla medlemmar av den nya ledning och deras bundsförvanter observerade noga varje steg eller uttalande av någon av de andra. Det är intressant att notera att ingen i trion tog upp Stalins baner eller lovade att fortsätta hans arbete och följa hans politik. Inom den närmaste kretsen tog Malenkov och Beria upp frågan om behovet av att få ett slut på ”personkulten”. Det finns nya dokument där hemligstämpeln släppts som visar att det faktiskt var Beria som var först med att attackera Stalinkulten och det gjorde han mer kraftfullt och energiskt än både Malenkov och Chrusjtjov.

Försiktiga rehabiliteringar kom igång omedelbart efter begravningen av Stalin och den första att frigges var sannolikt Molotovs hustru Polina Zjemtjuzjina. Många i ledningen hade nära släktingar eller vänner som fängslats och Beria hade inga planer på att fortsätta att hålla kvar dessa personer, det skulle heller inte ha varit möjligt. Dessutom befann han sig själv i samma situation gentemot en hel del av sina egna medarbetare. Bland dem som rehabiliterades och frigavs var Chrusjtjovs svärdotter, änka efter hans äldste son, en pilot vars plan blev nedskjutet på hemväg från ett uppdrag någonstans över ockuperat territorium. Eftersom hans plan aldrig hittades hänfördes Leonid Chrusjtjov bland de saknade, något som vid den tidpunkten var likvärdigt med förräderi och familjerna till förrädarna blev arresterade och deporterade österut. Lazar Kaganovitj började kräva rehabilitering av sin bror, Michail Kaganovitj, f d flygindustriminister, som begått självmord efter att ha anklagats för sabotage. Beria själv satte snabbt stopp för ”affären Mingrelian” i Georgien, där

hans anhängare och hejdukar inom partiet och säkerhetsorganen hade blivit arresterade. Det var särskilt angeläget för honom att få stopp för de rättsliga procedurerna i "Läkarsammansvärjningen" då också en stor skara MGB-officerare blivit arresterade tillsammans med många läkare anställda vid de medicinska institutionerna i Kreml. Inom en månad efter Stalins död publicerade alla viktiga tidningar en kort rapport, som väckte stor uppmärksamhet bland häpna läsare. Där hette det att en stor grupp ledande läkare hade blivit orättmätigt arresterade, att hela operationen utförts illegalt av det "tidigare MGB" och att MGB för att försäkra sig om "nödvändiga" erkännanden hade "använt utredningsmetoder som inte kan tillåtas och är strängt förbjudna i sovjetisk lagstiftning". En framträdande artikel i *Pravda* tillkännagav att den "framstående sovjetiske skådespelaren Michoels" blivit rehabiliterad och talade om att "provokatörer i det tidigare MGB" försökt ställa till med nationell osämja i landet.

I slutet av april hade över tusen personer blivit frigivna och nästan alla hade för bara en kort tid sedan haft högre poster i regering eller partihierarki. Bland dem återfanns en stor grupp generaler och amiraler, som blivit arresterade och dömts för olika lagöverträdelser efter kriget. Nu hade de rehabiliterats på marskalk Zjukovs begäran. Med stöd av Chrusjtjov hade Zjukov nyligen utnämnts till förste vice försvarsminister och den som i realiteten hade kontrollen över landets försvarsmakt. Efter arresteringen av Beria på sommaren 1953, och rättegången mot och avrättningen av honom och hans "gäng" senare samma år, påskyndades rehabiliteringarna av flera tusen parti- och statstjänstemän som fallit offer för repressionen efter kriget. De första domarna som upphävdes gällde "Leningradaffären". 1949-50 hade flera tusen parti- och statstjänstemän arresterats i Leningrad och Moskva anklagade för "separatism" och "nationalism", bl a medlemmen av politbyrå Nikolaj Voznesenskij och sekreteraren i centralkommittén Alexei Kuznetsov. Många av de anklagade hade arbetat i Leningrad under kriget och utmärkt sig under belägringen. Den antisemitiska kampanjen mot "rotlösa kosmopoliter" stoppades efter att ha krävt många offer och en del andra terrorkampanjer av mindre omfattning upphörde också. Myndigheterna började granska fall och anklagelser från tiden före kriget som svar på enskilda framstötter. Sådana som överlevt efter att ha skickats till lägren på 1930-talet började synas till i Moskva.

Nästan ingen information om dessa rehabiliteringar, eller om personer som fick komma hem till sina familjer, syntes i tidningarna. Men de som frigivits berättade om vad de varit med om för vänner och släktingar. 1953-54 fattades kollektiva beslut om fallen av olika instanser efter noggrann granskning av bevisen. Från mars 1953 till slutet av 1954 hölls möten med centralkommittén, åklagarmyndigheten, högsta domstolen och till och med på olika nivåer i de statliga säkerhetsorganen för att granska handlingar och även höra vittnesmål där fångar krävde rehabilitering. Ibland fick de som kommit med anklagelser inställa sig hos åklagarmyndigheten för att motivera sina ursprungliga uppgifter. Överklagningsärendena skred långsamt framåt, men i slutet av 1954 hade över 10 000 av de senaste fångarna, främst f d högre tjänstemän, blivit rehabiliterade. Det förekom också ett stort antal postuma rehabiliteringar. Trycket ökade på partiledningen att skynda på processen. Totalt fanns hundratusentals ansökningar om rehabilitering på olika nivåer inom partiet och staten och det blev allt svårare att ignorera denna ström av dokument. Nästan varje rehabilitering och särskilt varje enskilt fall där någon fånge släppts ur lägren påverkade de fångar som satt kvar. Lägeradministratörerna, som tidigare haft obegränsade befogenheter gentemot de intagna började bli alltmer oroliga. Det fanns fortfarande tusentals läger i landet och Chrusjtjov och de andra i partiledningen måste fatta någon form av beslut om fångarna. Dröjsmål var riskabelt i ett läge då strejker och protester började sprida sig i lägren i norr redan 1954. Följande år förekom resningar i flera av de större lägren, bl a den mest kända resningen i Kengir som Solzjenitsyn skildrat och som brutalt krossades av stridsvagnsenheter. Vid den tidpunkten gick det emellertid inte längre att stoppa missnöjet bland fångarna och de växande spänningarna i lägren. Inget blev känt om dessa händelser vare sig i Sovjetunionen eller utomlands, men på högsta ledningsnivå var man väl medveten om det instabila läget och oron växte.

I december 1954 hölls en skådeprocess i Leningrad, en stad där repressionen varit särskilt brutal både före och efter kriget. På de anklagades bänk återfanns den tidigare ministern för statens

säkerhet, Viktor Abakumov, och chefen för utredningsavdelningen inom MGB, generalmajor A G Leonov, samt en grupp MGB-generaler. Rättegången ägde rum på stadens officersklubb och tusentals parti- och Komsomolmedlemmar fick vara närvarande i skift. Många släktingar till dem som försvunnit under "Leningradaffären", plus ett antal bemärkta individer, fick särskilda passersedlar för att kunna vara med om domstolsförhandlingarna. Men tidningarna omtalade bara helt kort rättegången sedan domen avkunnats. Domarna blev hårda – de flesta av de f d MGB-generalerna avrättades. Liknande rättegångar hölls också i Baku och Tbilisi. Bland de anklagade återfanns inte bara MGB-generaler utan även partiledaren i Azerbajjan Mir Gabirov, som varit en protegé och gammal vän till Stalin samt även till Beria. Trots att fallet var vida omtalat hade tidningarna ingenting och någon offentlig förklaring gavs inte.

Under tiden hade man beslutat att sammankalla tjugonde partikongressen till februari 1956. Helt uppenbart var att det skulle bli svårt att hålla kongressen utan att säga något om repressionen på 1930-, 1940- och 1950-talet. I mitten av 1955 blev ett stort antal medlemmar av centralkommittén rehabiliterade och även ett rätt stort antal tidigare kommissarier, generaler och marskalkar. Dussintals hjältar från inbördeskriget och hundratals kända författare, konstnärer och intellektuella rehabiliterades också. Skulle det nu vara möjligt att hålla tyst eller bara tala om "misstag"? Partipresidiet beslutade att tillsätta en specialkommission för att studera den omfattande repressionen mot de medlemmar och suppleanter till centralkommittén som blivit valda på sjuttonde partikongressen 1934 samt mot andra sovjetmedborgare som arresterats mellan 1935 och 1940. Kommissionen arbetade snabbt och i början av 1956 lade dess ordförande, sekreteraren i centralkommittén Pjotr Pospelov, fram en 70 sidor maskinskriven rapport till presidiet. I rapporten medgavs inte bara att det förekommit illegal massrepression, den pekade dessutom direkt ut Stalin som skyldig. Presidiets medlemmar blev speciellt chockade över att få veta att mer än två tredjedelar av de som valts in i centralkommittén på sjuttonde partikongressen likviderats på order av Stalin, samt drygt hälften av delegaterna på denna "Segrarnas kongress". Bland dem fanns nästan inga f d oppositionella eller så kallade "trotskister" eller "bucharinister". Det skulle vara i det närmaste omöjligt att blunda för dessa siffror och diskussionen i presidiet handlade nu om vilken form som skulle ges åt avslöjandena och hur man bäst skulle presentera informationen om den illegala repressionen.

I februari 1956 debatterades frågan utanför presidiets snäva gränser med vissa grupper inom centralkommittén och högsta domstolen. Olika åsikter framfördes. Som väntat var Molotov, Vorosjilov och Kaganovitj de mest tveksamma i ledningen. Under många år hade de varit djupt inblandade i repressionen och åtskilliga dokument innehöll deras riktlinjer om att de anklagade skulle skjutas. Chrusjtjov var mer påstridig och fick stöd av Mikojan, Bulganin, Zjukov, Aristov, Saburov och Sjepilov. KGB-chefen Ivan Serov stod också på Chrusjtjovs sida trots att han direkt medverkat i mycket av repressionen. Men han hade samarbetat länge med Chrusjtjov och var en viktig del av hans team. Som militär kunde han också hävda att han bara lytt order. Till sist blev det heller ingen större dispyt om den rapport som måste lämnas.

Bland myterna runt hela denna episod återfinns påståendet att Chrusjtjov hade förberett rapporten i största hemlighet, utan att informera andra medlemmar av presidiet. I själva verket baserades hans tal på Pospelovs dokumentation och med bistånd av Dimitrij Sjepilov utvidgade han ämnet avsevärt till att också inkludera krigsåren repressionen under efterkrigstiden. Det beslutades att hans rapport skulle läsas upp vid ett slutet sammanträde på kongressen efter att valet till ny centralkommitté var avklarat. Alla medlemmar av presidiet och sekreterarna i centralkommittén fick texten på morgonen den 23 februari, men bara några få reagerade över huvud taget eller kom med ändringsförslag.² Medan de ordinarie delegaterna skräckslagna och oroade, en del förvirrade och rädda, lyssnade till

² Om förberedelserna av Chrusjtjovs tal på kongressen, se D T Sjepilov, "Vospominanija", *Voprosy istorii*, N° 3-11, 1998; V P Naumov, "K istorii sekretново doklada N S Chrusjtjeva na XX cyezde KPSS", *Novaja i novisjaja istorija*, N° 4, 1996; N A Barsukov, "XX cyezd v retrospective Chrusjtjeva", *Otetjestennaja istorija*, N° 6, 1956.

Chrusjtjov den 25 februari satt medlemmarna av presidiet med tomma ansiktsuttryck, de visste redan exakt vad talet skulle innehålla.

Efteråt

Chrusjtjovs tal fick en enorm, i viss mening motsägelsefull, betydelse för den internationella kommunistiska rörelsen. En del kommunistpartier välkomnade talet (t ex det italienska), medan andra bemötte det med nätt och jämt dolt ogillande. De mest missnöjda var de kinesiska parti-ledarna. I USA, Frankrike och många andra länder där materialet från tjugonde partikongressen diskuterades öppet lämnade ett stort antal medlemmar kommunistpartiet. Vi vet att tjugonde kongressen fungerade som motor för oroligheterna i Polen på hösten 1956 och resningen i Budapest i oktober-november samma år, även om en rad andra faktorer medverkade där också.

Mycket har skrivits om konsekvenserna internationellt av tjugonde kongressen och den första boken som behandlade det hemliga talets betydelse för den internationella kommunistiska rörelsen kom 1958. Få forskare har däremot studerat följderna för det sovjetiska samhället och för det sovjetiska kommunistpartiet och dess ideologi. Det kan se ut som om Chrusjtjovs tal påverkade det sovjetiska folket minst av alla. Men det intrycket, även om det ligger en del i det, är ganska vilseledande. En stor och verkligt djup omvandling hade inletts, även om verkningarna av den bara framgick långsamt. Det var en process som utvecklades de närmaste åren, eller de närmaste decennierna, och skulle kallas "tjugonde kongressens linje". Här ska jag bara ta upp några av de episoder som hade störst samband med kongressperioden som sådan.

Under de möten med partimedlemmar och aktivister som ägde rum i mars gick det alls inte att hela tiden undvika diskussioner om Chrusjtjovs tal och man försökte också vidga kritiken av personkulten och de brott som förekommit under Stalin. Ett speciellt hemligt meddelande från centralkommittén till partiorganisationer på lägre nivå redovisade ett två dagars partimöte vid Vetenskapsakademiens laboratorium för värmeenergi den 23 och 25 mars, där flera forskare talat om hur partiet och regimen urartat och kritiserade den diktatur som en liten grupp av ledare utövade. Andra sade att personkulten av Stalin bara hade ersatts med en kult av Chrusjtjov, att Sovjetunionen var på väg mot fascism och att det var nödvändigt att beväpna folket. Talarna uteslöts ur partiet och avskedades. Liknande öppenhjärtiga kommentarer och samtal nådde fram till centralkommittén via KGB i en rad städer som Kiev, Tjkalov (idag Orenburg) och Södra Sachalinsk, m fl. Inom intelligentian i Moskva var det känt att det förekommit tal vid partimötet i Författarföreningen, som kanske inte var lika radikala men ändå inte mindre smärtsamma för centralkommittén. Många författare talade om det svåra läge litteraturen befunnit sig i under personkultens tid och anspelade på olaglig repression av framträdande namn inom rysk och sovjetisk litteratur. Den 70-årige författaren P A Bljachin, partimedlem sedan 1903, sade vid detta möte:

Man har trampat på Lenins testamente och principer och de har fortfarande inte återställts. Stalinepoken innebar ett slag mot vänskapen mellan folken, mot den socialistiska rättsstaten. Hittills har mellan 7 000 och 8 000 blivit rehabiliterade. Det Chrusjtjov sade om antalet fångar var smärtsamt att höra. Hur många fler oskyldiga försmäktar fortfarande i fängelserna? Det är nödvändigt med en massrehabilitering. Enda garantin mot en upprepning av det som hände under Stalin – är ett leninistiskt parti och sovjetdemokrati.³

Chrusjtjov själv talade på många möten med partiaktivister i Moskva och Leningrad. Han tyckte inte besvärad av att behöva medge att han känt till mycket av de skändligheter som förekommit under Stalin, men att han varit för rädd för att uttrycka någon annan uppfattning eller protestera. Vid ett av de mötena skickade någon i salen följande skriftliga kommentar till Chrusjtjov: "Hur kunde du, en politbyråmedlem, tillåta så förfärliga brott att begås i vårt land?" Chrusjtjov läste med hög stämma upp meddelandet och sade därefter: "Kommentaren är inte undertecknad. Du som skrev den, res dig upp!" Ingen i salen gjorde det. "Den person som skrev det är rädd. Och det är precis så det var för oss med Stalin." Det var bara delvis svar på frågan, men i alla fall ett ärligt sådant. Andra

³ Från E Ju. Maltsevs arkiv (i Roy Medvedevs ägo).

medlemmar av partipresidiet hade svårare att hantera sådana frågor, i synnerhet de som ingått i Stalins inre cirkel från mitten av 1920-talet, långt innan Chrusjtjov upptogs där. Genom deras stöd hade Stalin skaffat sig möjlighet att samla på sig makt. Det var inte möjligt för dem att hävda att de bara varit tysta vittnen till det som skett, utan det stod klart att de varit medskyldiga till många av regimen brott. Chrusjtjov hade sannerligen inte varit något tyst vittne i Moskva eller Ukraina. Men nu satt han vid makten, hade kontrollen över partiet och säkerhetsorganen och hoppades att han skulle kunna stärka sin makt i efterdyningarna till tjugonde partikongressen. Den förhoppningen delades inte av Molotov, Vorosjilov, Kaganovitj eller Malenkov.

Personer på mellan- och lägre nivåer i partiet, som stod i direkt kontakt med vanliga partimedlemmar, fick också känna av smärtsamma politiska och psykologiska upplevelser. De som arbetade i partiets ideologiska apparat eller i partipressen hade ofta ingen aning om hur de skulle agera, vad de skulle säga, hur de skulle förklara händelser i det förgångna. Både partiaktivister och många vanliga partimedlemmar hittade ingen väg att anpassa sig till den nya ideologiska plattformen eller att godta ”linjen från tjugonde kongressen”. Det blev nödvändigt att ge plats åt nya krafter och ersätta en stor del av partikadern. Den sortens förnyelse skedde på sina håll, men det handlade om undantag och inte någon regel. Bitterheten var också stor inom den översta militärledningen. Stalinkulten var speciellt stark bland de generaler och marskalkar som utmärkt sig under kriget. Chrusjtjov själv blev utsatt för ett växande tryck och han var inte alltid i stånd att stå emot det.

I april och maj 1956 bestämde man sig för att sätta stopp för de många försöken att utvidga granskningen av Stalinkulten. En av de gammelbolsjeviker som vid en partikonferens skarpt tog avstånd från Stalins brott blev kort efteråt utesluten ur partiet. När en lärare i marxism-leninism på ett tekniskt institut försökte ta upp vad som orsakat framväxten av personkulten inkallades han till partikommittén i Moskva och blev häftigt uppläxad. Nyheten om denna händelse spred sig snart till alla distriktskommittéer i partiet. *Pravda* återgav utan kommentar en artikel från den kinesiska partitidningen *Folkets Dagblad*, som framhöll att Stalins positiva insatser var mycket större än hans misstag och att till och med många av hans misstag var nyttiga eftersom de berikat ”de historiska erfarenheterna av proletariats diktatur”. I partikretsar uppgavs att det var Mao Zedong själv som skrivit artikeln. Den 30 juni 1956 antog centralkommittén en resolution ”Om att övervinna personkulten och dess följder”^{*}, som publicerades i alla tidningar. Till både form och innehåll innebar denna resolution en reträtt från Chrusjtjovs tal på kongressen. Å andra sidan utgjorde den också ett steg framåt, eftersom den faktiskt publicerades och därmed var ett dokument som blev bindande för partiet. Chrusjtjovs rapport spreds aldrig i tryckt form. Vid alla partimöten tog man hand om texten så fort den lästs upp och för partimedlemmar som inte kunnat vara närvarande fanns inga möjligheter att få tag på den lilla broschyren med sitt röda omslag. Sommaren 1956 kallade till och med Chrusjtjov själv i några offentliga tal Stalin för denne ”store revolutionär” och ”store marxist-leninist”. Partiet, sade han, ”tänkte inte låta Stalins namn övertas av kommunismens fiender”.

Från sommaren 1956 tycktes det som om tillvaron i landet var indelad i två mycket olika strömfåror, en som avspeglades i tidningarna, medan den andra, ofta av klart större betydelse, ignorerades av alla massmedier. Den ytterst betydelsefulla samhällspolitiska process som inleddes under andra halvåret 1956 – frigivningen av nästan alla politiska fångar ur läger och deportation – omnämndes aldrig offentligt. Samtidigt pågick en omfattande och snabb granskning av fallen åtföljd av postum rehabilitering av majoriteten av de fångar som dött mellan 1935 och 1955. Murarna till Gulag rasade ihop i Kolyma, Vorkuta, Karelen, Sibirien, Kazachstan, Mordovien, Uralbergen och Primorien. Ett nytt rehabiliteringssystem infördes. På förslag av Chrusjtjov tillsattes över 90 specialkommissioner som skickades ut till lägren och ”kolonier på livstid” för att granska alla fångars fall. I varje kommission ingick en representant för åklagarmyndigheten, en från centralkommitténs apparat och en nyligen rehabiliterad partimedlem. Dessa ”trojkor” försågs momentant med maktbefogenheter av partipresidiet och Högsta sovjet och kunde bevilja rehabiliteringar, benådning eller sänkta straff. Deras beslut behövde inte godkännas på högre nivå

* Hela resolutionen på svenska: [Om övervinnandet av personkulten och dess följder](#) – Red

och trädde i kraft omedelbart. Även innan dessa kommissioner börjat arbeta hade man börjat rehabilitera och frige personer som fängslats för kritiska kommentarer om Stalin, för att ha berättat roliga historier om honom eller andra liknande småförseelser. Och där räckte det med instruktioner som skickats via telegraf från Moskva.

Specialkommissionerna arbetade i flera månader. Fallen behandlades snabbt – för det mesta räckte det med att kommissionens medlemmar hade ett samtal med fången och kastade ett öga på dokumenten. Noteringarna om fallet, som förvarats i en speciell avdelning i lägret, förstördes. De dokument som var försedda med den beryktade inskriptionen ”att förvaras för evigt” tömdes på allt innehåll förutom den ursprungliga domen av en domstol eller stalinistisk ”trojka” och ett nytt intyg om rehabilitering. Jag har bara fått se material från en av dessa kommissioner. Det hade kopierats och tagits till Moskva av Lev Portnoj, en gammelbolsjevik som varit med om Oktoberrevolutionen i Petrograd. Än i denna dag har kommissionens protokoll inte offentliggjorts och det har heller inte skett någon slutlig värdering av deras arbete, i varje fall inte avsett för publicering. Det är inte känt hur många som frigavs eller rehabiliterades. Enligt en del vittnen behandlade kommissionerna bortemot 500 000 fall, andra har talat om 1,52 miljoner. De första att frigets var gamla partimedlemmar och familjemedlemmar till kommunister som avlidit. Också fångar som avtjänat sina domar men ändå fortsatt att kvarhållas blev snabbt frigivna. I mer komplicerade fall blev folk frigivna men inte rehabiliterade, vilket var tänkt att ske senare på individuell basis. Kommissionerna fortsatte därefter med att frige offer som inte var partimedlemmar och som på falska grunder anklagats för anti-sovjetisk verksamhet. De få överlevande mensjeviker, anarkister och socialistrevolutionärer som arresterats i slutet av 1920-talet och början av 1930-talet blev också frigivna efter att ha tillbringat 25-30 år i fängelse, läger och deportation. Jag träffade en del sådana sju eller åtta år senare för att nedteckna deras vittnesmål.

Förutom politiska fångar rehabiliterades också efter tjugonde partikongressen många f d krigsfångar eller ”omplacerade personer” (dvs sovjetmedborgare som förts till arbetstjänst i Tyskland och sedan arresterats efter hemkomsten 1945-46), som inte ”varit inblandade i aktivt samarbete med fienden”. De som tillhörde denna kategori behandlades inte av centralkommitténs specialkommission utan av andra organ. Men systemet med arbetsläger i ministeriet för mellantillverkning (det ministerium som ansvarade för kärnvapentillverkningen och urangruvorna) fortsatte att existera även efter tjugonde kongressen och arkiven för den ”specialadministration” som ansvarade för dessa läger har än idag inte öppnats.

Att hundratusentals som suttit i Gulag återvände till sina familjer och hem och rehabiliteringen av miljontals som gått under var något som påverkade tillvaron i Sovjetunionen mer än tjugonde partikongressen. Anna Achamtova gav uttryck för sin oro vid denna tid när hon försökte föreställa sig hur dessa båda Ryssland skulle kunna mötas, hur de skulle se varandra i ögonen: de som inte suttit fängslade och de som gjort det. Chrusjtjov krävde att alla regeringsorgan skulle ägna största möjliga uppmärksamhet åt dem som rehabiliterats. Först och främst handlade om att förse dem med bostäder, arbete och pensionsrättigheter. Jag känner till ett fall med tre kvinnor som inte var släkt men som tillbringat 17 år tillsammans i ett läger där de sovit sida vid sida på samma bräda. De ville ha en lägenhet i Moskva med tre rum så att de kunde fortsätta att leva ihop även efter rehabiliteringen. Men bara en av dem, Maria Solntseva, hade arresterats i Moskva, vilket innebar att bara hon hade rätt att bo där. Kvinnorna vände sig till Chrusjtjov, som personligen såg till att deras begäran blev beviljad. Matilda Fishman, en välkänd partiaktivist på Krim, hade ingått i en partisanavdelning av tyska kolonister som hennes far byggt upp under inbördeskriget. 1941 blev hon arresterad som ”person av tysk nationalitet”. Hon frigavs tidigare från lägren än majoriteten av de ryska tyskar som deporterats till speciella kolonier 1941. När Fishman förvägrades någonstans att bo i Moskva tillbringade hon sju månader på stadens tyska begravningsplats. Ingen ville hjälpa henne och först när den berömde polarforskaren Ivan Papanin ingrep, han hade lärt känna Matilda långt tidigare i revolutionära kretsar på Krim, fick hon återgå till ett normalt liv. Många andra liknande ”kollisioner” förekom i de båda Ryssland vid denna tid.

Av en rad olika skäl hämmades rehabiliteringsprocessen inte bara av byråkratiskt krångel utan också av grundläggande orättvisor. Fångar som skjutits eller dött i lägren rehabiliterades bara om släktingar eller vänner hade inkommit med en ansökan. Annars granskades inte deras fall. När någon rehabiliterades som del av en grupp gjordes inga försök att informera släktingar eller barn till den avlidne, vilka hade haft rätt till en liten ekonomisk kompensation. Ingen formell rehabilitering var möjlig för oppositionella från 1920-talet, även om de som överlevt blev frisläppta. Det gjordes heller ingen granskning av de offentliga skådeprocesserna på 1930-talet. Efter tjugonde partikongressen tog det sju år för änkan efter Nikolaj Krestinskij att se till att hennes man, som dömts tillsammans med Bucharin som medlem av ett "höger-trotskyistiskt block", blev rehabiliterad. När hon till sist blev informerad om att hennes man rehabiliterats och återfått medlemskapet i partiet föll hon ihop på golvet med telefonluren i handen och dog av en hjärtattack. Under 25 år lyckades Bucharins änka inte få till stånd någon rehabilitering av sin man. Även om han officiellt inte längre stämplades som "folkfiende", fanns han kvar på listan över anti-parti-personer som inkluderade Tomskij, Rykov, Kamenev, Pjatakov, Sjljapnikov, Rjazanov och många andra betydande namn inom parti och stat.

Ingen åtalades – vare sig NKVD:s undersökningsdomare som använt tortyr mot sina offer eller cheferna för fånginrättningar, läger eller fängelser. Namnen på dem som tveklöst kommit med falska anklagelser avslöjades inte. Men så fort f d fångar började återvända hem greps många av informatörerna och undersökningsdomarna av panik. Det fanns exempel på hur sådana personer blev galna eller begick självmord. Den framträdande aktivisten i Komsomol, Olga Misjakova, vars falska anklagelser lett till att många ledande namn inom Komsomol arresterats 1937-38 slutade på ett psykiatriskt sjukhus. Sedan hennes offer rehabiliterats postumt blev Misjakova av med sina uppdrag och utesluten ur centrala ledningen för Komsomol. Men i det läget var hon inte längre i stånd att förstå vad som hände och hon fortsatte att komma till sitt kontor varje morgon som vanligt. När man tog ifrån henne passerkortet till byggnaden blev hon våldsam och fick tas in på sjukhus. När en f d förhållningsledare, som blivit överste i MVD, kände igen ett av sina offer på gatan sjönk han ned på knä och bad om förlåtelse. En annan f d förhållningsledare som råkat hamna på samma sjukhussal som en av dem han förhört drabbades han av en hjärtattack och dog. Det fanns många andra sådana fall. När direktören för en skola i Norra Ossetien efter många år i fängelse och rehabilitering gjorde ett besök på sitt ministerium och där kände igen utbildningsministern i Ossetien som den som förhört honom var det han som fick en hjärtattack, inte ministern. En rehabiliterad officer i Kiev som återvände till sitt förband stötte då på den som torterat honom. Han sköt honom på fläcken. Men den sortens händelser var sällsynta och de NKVD-officerare som medverkat i repressionen och andra som aktivt varit inblandade i laglösheten under Stalins tid lugnade snart ner sig och slutade ängslas. Det skulle ta lång tid för samhället att vakna upp ur sin totalitära dvala. Och då hade de flesta av dem som suttit i Stalins läger legat i vanliga gravar sedan länge.

I början kände de flesta av dem som återvänt från lägren mer rädsla för ny repression och att bli arresterade på nytt än ilska och behov av att hämnas. Det sätt de bemöttes på av myndigheterna, liksom innehållet i officiell press, bidrog bara till att öka denna rädsla. De som återvänt var ofta rädda för att berätta om sitt lidande för vänner och släktingar. Många kände det som om de var iakttagna, att telefonerna var avlyssnade, och att de var omgivna av angivare. De som blev arresterade för första gången efter kriget, och bara fick tillbringa mellan fem och åtta år i lägren, hade lättare att komma ifrån denna form av förföljelsemani. Det gick fortare för dem att återta sina tidigare sysselsättningar. Men majoriteten av dem som levte 17-20 år under omänskliga förhållanden var psykologiskt knäckta och led av allvarliga hälsoproblem. De var knappast i stånd att bli politiskt aktiva. Den tidigare förste sekreteraren för en obkom i Kazachstan, N Kuznetsov, började arbeta som vanlig skogsarbetare. Han ville bara slippa undan andra människor. Bara att fritt kunna gå omkring på gatorna i sin hemstad, äta sig mätt och få både kött, frukt, glass och godsaker, att kunna ta sig ett bad, gå på bio eller teater, åka på semester söderut – allt detta innebar oerhörd lycka för majoriteten av dem som suttit i fängelse. Sant är också att myndigheterna inte var särskilt entusiastiska över att behöva återanställa f d fångar. Bara ett mindre antal av lägerfångarna återvände till

arbete inom parti- och statsapparat.

Men några få fångar började skriva sina memoarer eller skönlitterära verk om lägren och förtrycket. De första var Solzjenitsyn i Rjazan, Sjalamov i Moskva och Jevgenija Ginsburg i Lvov. Den fångtjekisten från Tbilisi, Suren Gazarjan, började skriva sina memoarer, något som han hemlighöll även för sin familj. Den tidigare filosofen och partiarbetaren P I Sjabalkin började i sin dagbok analysera den stalinistiska repressionen. Alexander Todorskij, den ende överlevaren bland de generaler som skickats till lägren i början av 1930-talet, tog sig an uppgiften att återställa ryktet hos de många militära befälhavare som ännu inte rehabiliterats. Sådana försök stötte emellertid på starkt motstånd i partiet och den ideologiska apparaten. De brukade hänvisa till en kommentar som tillskrevs Chrusjtjov att partiet inte kunde och aldrig skulle genomföra någon "Bartolomeinatt". En anonym poet skrev 1957 eller 1958 följande rader:

Inga flaggor på halv stång på statliga byggnader
 Eller begravningsljus eller tal
 Ryssland förlät sina oskyldiga offer
 Och förlät också sina bödlar

I slutet av 1950-talet förklarade Chrusjtjov vid flera tillfällen offentligt att det sovjetiska folket och partiet skulle minnas Stalin och göra honom rättvisa och att begreppet "stalinism" hade uppfunnits av fiender till socialismen. Stalins kropp fortsatte att ligga bredvid Lenins i mausoleet. Men så förändrades allt snabbt och oväntat vid tjugooandra partikongressen i slutet av 1961. Det är emellertid inledningen till en annan historia.

Lästips – om SUKP:s 20:e partikongress

[Chrusjtjovs tal 1956](#) (hela talet)

Chrusjtjov: [Chrusjtjov minns den 20:e partikongressen](#).

[Om övervinnandet av personkulten och dess följder](#) (beslut av SUKP:s centralkommitté, från 1956).

[Upprördhet i SUKP efter Chrusjtjovs hemliga tal -56](#)

Isaac Deutscher: [Chrusjtjov om Stalin](#) (1956)

Martin Fahlgren: [Chrusjtjovs tal 50 år](#) och [Chrusjtjovs väg till makten](#),

Anders Hagström: [När Stalin offrades för att rädda stalinismen](#)

Vadim Z Rogovin: [1937: Stalins år av terror](#) (Rogovin tar här sin utgångspunkt i Chrusjtjovs tal till 20:e partikongressen)